

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

Диссертациялык кеңеш Д 07.23.671

Кол жазма укугунда

УДК: 33.327(575.2)(510)(043.3)

Абулайти Алафате

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ МЕНЕН КЫТАЙ ЭЛ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ОРТОСУНДАГЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫК
МАМИЛЕЛЕРДИН ТАРЫХЫ**

07. 00. 02 – Ата Мекен тарыхы

тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Кыргызстан жана чет мамлекеттик Чыгыш тарыхы кафедрасынын кафедрасында жүргүзүлдү.

Илимий жетекчи:

Мокеев Анварбек Мокеевич, тарых илимдеринин доктору, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин гуманитардык факультетиндеги тарых бөлүмүнүн профессору

Официалдуу оппоненттер:

Ормушев Асан Сулайманович, тарых илимдеринин доктору, Эл аралык Кувейт университетинин эл аралык мамилелер жана юриспруденция кафедрасынын профессору, ректордун кеңешчиси

Момошева Назира Керимбековна,
Тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Жетектөөчү уюм:

К. Дикамбаев атындагы Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин Дипломатиялык академиясынын Эл аралык мамилелер жана укук кафедрасы

Диссертация 2023-жылдын 29-сентябрында саат 13-00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Джамгерчинов атындагы алдындагы тарых, археология жана этнология институнун алдындагы Д 07.23.671 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547. Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/072-7sm-mcz-hia>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Жибек Жолу пр., 394) илимий китепканасынан, ошондой эле «*kni.kg*» сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 29-августа таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы
тарых илимдеринин доктору**

Карыева А. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кытай Кыргызстан менен биргелешкен чек арасы бар негизги жана жалгыз алыскы мамлекет – анын жалпы узундугу 1063 км. Чындыгында ушул эле себеп менен коңшу мамлекеттин аймагы Кыргыз Республикасынын тышкы дүйнөгө кирүү жолдорунун бири болуп саналат. Ушул себептен улам, тарыхый жактан эки өлкө ар кандай түрдөгү байланыштар аркылуу мамиле түзүп келген. Ал эми 1991-жылы бул республиканын эгемендүүлүккө ээ болушу эки мамлекеттин саясий жетекчилигинин алдына бири-бири менен жакшы коңшулук жана өз ара пайдалуу мамилелерди түзүү зарылдыгын койду. Бул фактор алардын ортосундагы көп кырдуу мамлекеттер аралык байланыштарды өнүктүрүү үчүн баштапкы чекит болуп кызмат кылган.

Ошол эле учурда Кытайда Кыргызстан коңшу Казакстан менен бирге Борбор Азияга кандайдыр бир “дарбаза” катары каралып, ал аркылуу бул чөлкөмдүн калган мамлекеттери менен байланыш түзүүгө мүмкүнчүлүк жаратат. Мына ушул себептерден улам Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы мамиле чындыгында мамлекеттер аралык гана эмес, аймактык деңгээлде да болуп саналат. Мына ушул фактордун аркасында Пекиндин Кыргызстандагы кызыкчылыктары акырындык менен Борбордук Азия контекстине ыктап, айкын мүнөз алып баратат.

Бул Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы соода-экономикалык, саясий жана маданий-гуманитардык кызматташтыктын тездик менен өнүгүшү үчүн маанилүү негиз болду. Демек, учурда Кытай бул Борбор Азия мамлекетинде негизги тышкы соода өнөктөштөрүнүн бири катары негизги чет элдик инвестор позициясын алды, ал эми 2013-жылдан бери эки мамлекет тең стратегиялык өнөктөш деңгээлине жетишти. Чынында бул нерсе Кыргыз Республикасы Пекиндин Борбор Азия чөлкөмүндөгү негизги саясий өнөктөштөрүнүн бирине айланып баратканын туюндурат.

Буга кошумча Кыргызстан Кытайдын «Бир алкак – бир жол» (БАБЖ) глобалдык экономикалык долбоорун ишке ашырууда маанилүү звенолордун бирине айланып баратканында да чагылдырылды. Дал ушул мамлекеттин аймагы аркылуу Кытай Борбордук Азиянын башка өлкөлөрү, ошондой эле Евразиянын аймактары менен байланыштырган негизги транспорттук-логистикалык коридорлорду курууну пландаштырууда.

Мындан тышкары, Кыргыз Республикасы менен КЭРди Шанхай Кызматташтык Уюмунун алкагында курулган аймактык коопсуздук тутумунун бирдиктүү архитектурасы бириктирип турат. Эки мамлекет тең өз ара кызыкчылыктарга жооп берген саясий, соода-экономикалык, инвестициялык, инфраструктуралык, маданий-гуманитардык мамилелерди ишке ашыруу үчүн негиз катары Борбордук Азияда жана Кытайдын ага чектеш аймактарында туруктуу жана тынчтык чөйрөнү сактоого кызыкдар. Ошондой эле Кыргызстан жана Кытай үчүн да коркунуч туудурган заманбап коркутууларга, чакырыктарга биргелешип каршы туруу жана ага жооп кайтаруу максатын аркалайт.

Эки мамлекеттин ортосундагы өз ара пайдалуу, ишенимдүү, жакшы коңшулук мамилелердин мындай деңгээлине жетишине Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы көп кырдуу жана ар тараптуу өнөктөштүк үчүн негиз болгон узак мөөнөттүү жана интенсивдүү дипломатиялык мамилелер көмөктөштү. Бүгүнкү күндө алардын ортосунда өз ара аракеттенүүнүн эң маанилүү багыттары боюнча мамилелерди жөнгө салган 200дөн ашык ар кандай макулдашуулар жана келишимдер түзүлдү.

Бирок акыркы үч он жылдыкта эки мамлекеттин ортосунда мындай таасирдүү ченемдик базанын топтолушу дипломатиялык байланыштарды түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн динамикалык жана кээде татаал тарыхы менен коштолгон. Акыркысы кылдат изилдөөнү жана илимий деңгээлде түшүнүүнү талап кылат, анткени ал Кыргыз Республикасы менен КЭР өз ара аракеттенүүлөрүнүн ар кандай чөйрөлөрүндө мындай таасирдүү ийгиликтерге жетише алган тарыхый негизди түшүнүүгө ачкыч берет. Мындан тышкары, бул теманы изилдөө кылдат практикалык мүнөзгө ээ, анткени ал бизге азыркы туруксуз дүйнө шартында өз ара сабактарды алууга жана Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелерди жакшыртууга жана андан ары өнүктүрүүгө, бул эки мамлекетке жана алардын элдерине пайдалуу салым кошууга мүмкүндүк берет.

Диссертациялык иштин предмети, теманын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен изилдөөнүн аймактык көлөмү Кыргыз Республикасынын жана Кытай Эл Республикасынын аймактары менен чектелет.

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы 1992-жылдан 2021-жылга чейинки Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы дипломатиялык мамилелердин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн негизги мезгилин камтыйт. Ошону менен бирге 1980-жылдардагы жана 1990-жылдардын башындагы КНР менен Кыргыз ССРинин ортосундагы байланыштардын өнүгүшүнө тарыхый сереп да берилген, анткени алар суверендуу Кыргызстан менен Кытайдын келечектеги мамилелеринин негизин түзгөн.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин негизги максаты – Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы дипломатиялык мамилелердин бүткүл өнүгүү тарыхында (1992-2021-ж.) ишке ашыруунун мазмунун, механизмдерин, формаларын жана өзгөчөлүктөрүн изилдөө.

Диссертациялык изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкүдөй илимий милдеттер коюлган:

1. Бул этаптардын ар биринин мазмунун жана негизги эволюциялык өзгөчөлүктөрүн мүнөздөп, Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы дипломатиялык мамилелердин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн негизги этаптарын аныктоо.

2. Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы дипломатиялык мамилелердин калыптанышынын жана эволюциясынын идеологиялык жана концептуалдык чөйрөсүн (тышкы саясий концепциялар, интеграциялык долбоорлор ж.б.) аларды өнүктүрүүнүн маанилүү факторлорунун бири катары мүнөздөп берүү.

3. Кыргыз-кытай дипломатиялык байланыштарынын мазмунуна, өзгөчөлүгүнө жана жүрүшүнө региондук жана субрегионалдык деңгээлдеги геосаясий кырдаалдын таасирин карап чыгуу.

4. Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы эки тараптуу деңгээлде, ошондой эле көп тараптуу форматтардын алкагында дипломатиялык байланыштарды ишке ашыруунун негизги механизмдерин жана формаларын сүрөттөп берүү.

5. КЭР менен Кыргыз Республикасынын «Бир алкак - бир жол» долбоорун биргелешип ишке ашыруу контекстинде дипломатиялык өз ара аракеттенүүнүн негизинде азыркы этапта кыргыз-кытай мамилелеринин натыйжаларына баа берүү.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы болуп төмөнкүлөр саналат:

1. Кыргызстандын тарых илиминде биринчи жолу 1992-жылдан 2021-жылга чейин алардын өнүгүүсүнүн бүткүл хронологиялык мезгилинде Кыргыз Республикасы менен КЭРдин дипломатиялык мамилелеринин тарыхына комплекстүү талдоо жүргүзүлдү.

2. Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы эки тараптуу жана көп тараптуу форматтагы дипломатиялык мамилелерди иштеп чыгууда жана өнүктүрүүнүн баштапкы этабында советтик саясий мурастын ролу көрсөтүлөт.

3. Кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин калыптанышынын жана эволюциясынын негизги этаптары аныкталып, алардын мазмунуна жана өзгөчөлүгүнө негизги таасирин тийгизген негизги факторлор менен тыгыз байланышта мүнөздөлөт.

4. Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы дипломатиялык өз ара аракеттенүүнүн эң маанилүү формалары жана механизмдери баяндалып, алардын 1992-2021-жылдар аралыгындагы эволюциясы хронологиялык түрдө көрсөтүлгөн.

5. Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы эки тараптуу дипломатиялык мамилелердин форматы менен ШКУнун алкагындагы жана жалпысынан бул системада чечүүчү мааниге ээ болгон кызматташтыктын көп тараптуу форматынын ортосундагы тыгыз байланыштар аныкталды.

6. Кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин азыркы этабы системалуу түрдө талданып, (2013-2021-ж.) КЭР менен Кыргыз Республикасынын биргелешкен “Бир алкак – бир жол” глобалдык кытай долбоорун ишке ашуусунун алкагында мүнөздөлгөн.

7. Эки мамлекеттин ортосундагы дипломатиялык байланыштарды ишке ашыруунун жүрүшү саясий, соода-экономикалык, инвестициялык жана маданий-гуманитардык чөйрөлөрдөгү мамилелердин өнүгүшү менен салыштырылды.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын дипломатиялык жана мамлекеттер аралык мамилелерди илимий изилдөөгө теориялык жана практикалык салым кошот. Теориялык жактан алганда бул кыргыз-кытай

дипломатиялык байланыштарынын калыптануу жана өнүктүрүү процесстери, аны эки тараптуу жана көп тараптуу форматта ишке ашыруунун өзгөчөлүктөрү, формалары жана механизмдери боюнча материалдарды жана маалыматтарды комплекстүү системалаштыруу. Ошондой эле диссертациялык иш Кытайдын Борбордук Азиядагы аймактык саясатын андан ары түшүнүү үчүн, ошондой эле Кытайдын заманбап тышкы саясий стратегиясын аймактык деңгээлде талдоо үчүн колдонулушу мүмкүн.

Практикалык жактан алганда диссертациялык изилдөөнүн негизги натыйжалары жана жоболору Кыргыз Республикасы менен КЭРдин мамлекеттик органдарынын ортосундагы мамилелерди андан ары ишке ашырууда чечимдерди кабыл алууда баалуу жана пайдалуу болот. Иштин корутундулары жана натыйжалары бул эки мамлекеттин ортосундагы, ошондой эле бүтүндөй Борбордук Азия мамлекеттери менен комплекстүү мамлекеттер аралык мамилелерди мындан ары көп тараптуу илимий изилдөө үчүн да пайдаланылат. Мындан тышкары, алар окуу жана маалымдама колдонмолорун даярдоого, ошондой эле жогорку окуу жайларында тарых, заманбап эл аралык мамилелер, тышкы саясат боюнча окуу курстарына тартылышы мүмкүн.

Коргоо үчүн берилген диссертациянын негизги жоболору:

- Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы дипломатиялык мамилелердин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн алгачкы этабында аларга советтик саясий мурас таасирин тийгизген. Айрыкча көп тараптуу форматта 1980-жылдардын ичинде – 1991-жылдын башынан бери Кытай менен СССРдин ортосунда, анын ичинде Кыргыз ССРинин - СУАРдын деңгээлинде чек араны демаркациялоо жана делимитациялоо боюнча олуттуу макулдашуулар, ошондой эле чек ара соодасы жана маданий-гуманитардык кызматташтык боюнча келишимдер түзүлгөн.

- Кыргыз-кытай дипломатиялык байланыштарын өнүктүрүү КЭРдин тышкы саясатынын доктриналарынын идеологиялык мазмунунун эң жакын таасири астында жүрүп, анын Борбордук Азия багытындагы негизги кызыкчылыктарын аныктаган. Атап айтканда, 1992-2001-жылдардагы Кытайдын чек арасынын периметри боюнча достук мамлекеттердин алкагы жана СУАРдагы «Батыштын улуу өнүгүүсү» концепциялары болгон. Ал эми 2001-2012-жылдары бул «перифериялык дипломатия» түшүнүгү менен алмаштырылып, азыркы этапта 2012-2021-жылдары - «Бир алкак - бир жол» долбоорунун тышкы саясий концепциясы болду.

- КЭР менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы мамилелердин эки тараптуу форматы өз ара аракеттенүүнүн көп тараптуу форматы менен тыгыз байланышта өнүктү. Адегенде бул “4+1” формасы болуп, 1996-жылы “Шанхай бештигине” айланган, ал эми 2001-жылы Шанхай Кызматташтык Уюму (ШКУ) түзүлдү. ШКУнун алкагында Пекин Борбор Азия мамлекеттери менен көп тараптуу форматтын алкагында жалпы макулдашууларга жетишүүнү, ошол эле учурда аларды практикалык түрдө ишке ашырууну эки тараптуу форматка өткөрүүгө артыкчылык берди. Бул

механизм Кытайдын глобалдык БАБЖ демилгесин ишке ашыра баштаганда гана бир аз начарлады.

- Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы эки тараптуу деңгээлдеги дипломатиялык мамилелер көбүнчө эки мамлекеттин лидерлеринин ортосундагы жеке ишенимдин жана байланыштын деңгээлинен көз каранды. Демек, Кыргызстанда бийлик алмашкан мезгилдеги социалдык толкундоолордун натыйжасында 2005, 2010, 2020-ж. эки тараптуу мамлекеттер аралык байланыштар убактылуу токтотулду. Кийинчерээк мамлекет башчыларынын деңгээлинде ишенимдүү мамилелер орнотулганда жана кыргыз тарап мурда жетишилген бардык макулдашууларды ырастагандан кийин гана жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын ШКУнун алкагында КЭРге карата өзгөрүүсүз багытынан улам мамилелер кайра жанданды.

- Заманбап кыргыз-кытай дипломатиялык байланыштары Кытайдын «Бир алкак – бир жол» (БАБЖ) глобалдык долбоорун биргелешип ишке ашыруунун алкагында, анын ичинде негизги компонент болгон «Жибек жолунун экономикалык алкагы» (ЖЖЭА) багытында ШКУнун эки тараптуу жана көп тараптуу форматтарында жүрүп жатат.

- Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы экономикалык, инвестициялык жана маданий-гуманитардык өз ара аракеттенүүнүн негизги жүгү эки тараптуу дипломатиялык байланыштардын деңгээлине которулган, ал эми ШКУнун алкагында негизинен жамааттык коопсуздук маселелери сакталып калган. Буга 2015-2017-жылдары БАБЖ менен ЕАЭБ долбоорлорун жупташтыруу боюнча макулдашууларга жетишүү менен байланышкан экономика жана инфраструктуралык долбоорлор чөйрөсүндө кызматташууну бекемдөө багытындагы ШКУнун ички эволюциясына себеп болгон.

Издөнүүчүнүн ээсинин жеке салымы анын эл аралык-укуктук документтерден, мурункулардын илимий эмгектеринен, жалпыга маалымдоо каражаттарынын билдирүүлөрүнөн жана эки мамлекеттин расмий мамлекеттик органдарынан турган олуттуу фактылык материалдарды талдоонун негизинде Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы дипломатиялык мамилелердин калыптанышын жана өнүгүшүн системалуу изилдөө жүргүзгөнүндө камтылат. Ошол эле учурда бул материалдардын айрымдары изилдөө учурунда кытай тилинен орус тилине которулуп, Кыргызстандын илиминде биринчи жолу тарыхый булак катары пайдаланылган.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык иштин негизги жоболору Шанхайда (КЭР) өткөн эки конференцияда баяндалган, ошондой эле анын негизги жыйынтыктары К. Карасаева атындагы БМУнун Чыгыш таануу жана эл аралык мамилелер факультетинин жыйындарында баяндалган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу. Диссертациялык иштин негизги жыйынтыктары илимий макалаларда, КРдин Улуттук илимдер академиясы тарабынан сунушталган Кыргызстандын жана Россиянын илимий мезгилдүү

басылмаларында чагылдырылган. Бардыгы болуп “Орусиянын илимий цитаталар индекси” маалымат базасында индексацияланган 6 илимий макала жарыяланган, жалпы көлөмү 2,6 п.л.

Иштин структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш 160 беттен турат. Структуралык жактан алганда, ал кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана адабияттар менен булактардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдети аныкталып, илимий изилдөөнүн жаңычылдыгы берилген, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого сунушталуучу негизги жоболору, изилдөөчүнүн жеке салымы, диссертациянын апробацияланышы жөнүндөгү маалыматтар берилди.

Диссертациялык иштин ***“Кыргыз Республикасы менен КЭРдин дипломатиялык мамилелеринин тарыхын изилдөөнүн тарыхнамасы, булактары жана методологиясы”*** аталган биринчи бөлүмүндө азыркы этапта кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин изилдөө тарыхы, методологиясы жана изилдөө булактары талкууланат.

Бул бөлүмдүн *биринчи параграфы* белгиленген илимий тема боюнча тарыхнаама маселесине арналган. Бул тема боюнча илимий иштердин олуттуу көлөмүнө карабастан, аны мыкты изилденген деп айтууга болбосу белгиленет.

Кыргызстандын азыркы илиминде бул Орто Азия республикасы менен КЭРдин ортосундагы дипломатиялык мамилелерди түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн маселелерине М. Иманалиева, Н.М. Омарова, К.Токтомушева, А.М. Асанова, А.Л. Салиева, Э.Э. Усубалиева, З.Т. Мураталиева, К.К. Маликова, А.Е. Молдобаева, К.Айдаркул, Г.Э. Турсунбаева, Э.Абдылдаев жана башкалардын илимий иштери арналган. Ал эми эки мамлекеттин ортосундагы мамилелердин кээ бир маселелери Т.К. Койчуев, М.Саралинов, С.Аламанов, Н.Керимбекова, В.Галицкий жана башка айрым авторлордун иштеринде баяндалган. Ошол эле учурда бул эмгектерде негизинен 2010-жылга чейинки кызматташтыктын негизги окуялары жана аспектиери козголуп, андан кийинки хронологиялык мезгил бүгүнкү күнгө чейин начар сүрөттөлүп, изилденип келе жатканын белгилей кетүү керек. Бул жагынан М. Иманалиев, А.Э. Жоробекова, Б.К. Пазилов жана Ж.О. Омурованын илимий макалалары кээ бир өзгөчөлүктөр болуп саналат. Анын үстүнө акыркы автордун эмгектери ШКУнун алкагындагы Кыргыз Республикасы менен Кытайдын кызматташтыгына арналган.

КМШ өлкөлөрүнүн азыркы орус тилдүү илимий адабияттарында Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы дипломатиялык мамилелерди өнүктүрүүгө, ошондой эле алардын айрым аспектилерине көңүл бурулат. Бул жагынан Е.В. Савкович, В.В. Парамонова, А.В. Строкова, О.А. Столповский, А.Д. Богатурова, А.С. Дундич, Е.Ф. Троицкий, А.Казанцев, К.Л. Сыроежкина, М.Данилович, Е.Г. Гарбузова жана

башкалардын иштерин белгилесе болот. Бирок бул изилдөөчүлөр кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин калыптанышын жана өнүгүшүн кароону өз алдына максат кылып коюшпаганын белгилей кетүү керек. Алардын иштеринде негизинен Кыргыз Республикасынын менен КЭРдин ортосундагы мамилелердин бүткүл спектринин контексти, кээде Кытайдын Борбор Азия саясатынын бир бөлүгү катары каралган.

Бул жагынан алганда кытай изилдөөчүлөрүнүн эмгектери өзгөчөлөнүп турат, алар Кытайдын тышкы саясатынын бирдиктүү борборазиялык векторунун парадигмасына таянып, аларды Борбордук Азия мамлекеттери менен татаал мамиледе кароого ыкташат. Бул жагынан Чжао Хуашэндин, Лян Чжэнпэндин, Син Гуанчэндин жана Сюэ Цзюндундун, Чжао Чанциндин, Цянь Юндун, Цин Фанминдин, Чжан Цзяньжундун, Чэнь Цзюаньцзюандын жана башкалардын изилдөөлөрү өзгөчө мааниге ээ. Салыштырмалуу аз гана бөлүгү, анын үстүнө орус тилинде чыгарылган эки мамлекеттин ортосундагы мамилелерге түздөн-түз арналган Лу Чунься менен Юй Чжочаонун макалалары эн зор мааниге ээ. Ошондуктан азыркы кытай илиминде бул маселе да жетишсиз изилденген.

Батыш илимий адабияттарында Кыргыз Республикасы менен КЭРдин дипломатиялык мамилелеринин тарыхы да кеңири илимий изилдөөгө ээ болгон эмес жана Пекиндин бүтүндөй Борбордук Азиядагы заманбап тышкы саясатынын контекстинде каралат.

Ошентип, диссертациялык иштин темасы боюнча заманбап илимий адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, 1992-2021-жылдары Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы дипломатиялык байланыштарды калыптандыруу жана өнүктүрүү маселеси жетишсиз изилденген жана ар тараптуу жалпылоону жана изилдөөнү талап кылат.

Биринчи бөлүмдүн *экинчи параграфында* дипломдук ишти жазуу процессинде колдонулган булактар жана методдор талданат. Бул үчүн тартылган ар кандай материалдардын көлөмүн бир нече топко бөлүүгө болот: а) ченемдик укуктук актылар; б) илимий басылмалар; в) расмий мамлекеттик органдардын маалыматтык билдирүүлөрү; г) ЖМК материалдары.

Изилдөө процессинде көбүнчө колдонулган укуктук актыларга эки тараптуу мамлекеттер аралык келишимдер, ар кандай деңгээлдеги меморандумдар жана коммюникелер (өкмөттөр аралык, ведомстволор аралык ж.б.) кирет.

Эл аралык укуктук документтердин өзүнчө категориясы болуп Шанхай Кызматташтык Уюмунун (ШКУ) көп тараптуу форматынын алкагында кабыл алынган декларациялар, хартиялар, коммюникелер ж.б саналат. Кошумчалай кетсек, булактардын бул категориясы Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы дипломатиялык мамилелерди ишке ашырууга түздөн-түз байланышкан ата мекендик документтерди камтыйт - бул тышкы саясаттын концепциялары, ККПнын съезддеринин материалдары, улуттук программалар, иш-чараларды ишке ашыруу пландары, ж.б.

Булактардын экинчи маанилүү тобуна мурда Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы мамилелердин маселелерин караган

изилдөөчүлөрдүн жана окумуштуулардын илимий эмгектери, атап айтканда, макалалар, монографиялар, аналитикалык рецензиялар, диссертациялар жана алардын авторефераттары ж.б. кирет. Негизинен булар кеңири фактылык материалдарга негизделген жана мындай илимий иштер авторлордун түздөн-түз катышуусу менен түзүлөт жана алар сейрек кездешүүчү жана жетишсиз алгачкы маалымат булактары жөнүндө маалыматтарды камтыса, ал изилдөөнүн маанилүү булагы болот.

Заманбап өзүнчө булак болуп расмий мамлекеттик органдардын маалымат билдирүүлөрү саналат, алар эреже катары интернеттеги тиешелүү сайттарда жайгаштырылат жана конкреттүү мамлекеттик түзүмдөргө - президенттин администрацияларына, өкмөткө, министрликтерге, элчиликтерге, ШКУга байланышкан. Алар конкреттүү окуялар жөнүндө пресс-релиздер, мамлекеттин жогорку кызмат адамдарынын ишмердүүлүгү жөнүндө жаңылыктар, кол коюлган документтердин кыскача баяндамалар, ж.б маалыматтарды чагылдырат.

Бул темадагы маанилүү булак дагы медиа материалдары болуп саналат, алардын көбү азыр интернетке өтүп, белгилүү бир басма же электрондук басылмага тиешелүү веб-сайттарда жана жаңылыктар беттеринде жайгаштырылган. Бул булактардын тобуна интернет кеңири тараганга чейин маалымат айдыңында үстөмдүк кылган салттуу гезиттер да кирет.

ЖМКнын материалдары кыргыз-кытай дипломатиялык байланыштарынын тарыхын изилдөө үчүн маанилүү булак болуп саналат, анткени аларда окуялардын алгачкы материалдары камтылган. Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы мамилелердин бүтүндөй этаптарына аналитикалык сереп салуулар жана жалпылоолор мындан кем эмес маанилүү.

Изилдөө ыкмаларын тандоо жана азыркы кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин тарыхын изилдөөнүн методологиясын аныктоо процессинде изилдөөнүн предмети жана объектиси да баяндалган.

Изилдөөнүн предмети Кыргыз Республикасы менен Кытайдын акыркы 30 жылдагы мамлекеттер аралык мамилелери.

Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы дипломатиялык мамилелер, алардын мазмуну жана 1992-2021-жылдардагы бүткүл калыптануу мезгилиндеги жана андан кийинки өнүгүүсү боюнча ишке ашыруунун өзгөчөлүктөрү саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери илимдеги объективдүүлүк жана системалуу мамиленин принциптерине негизделген. Жалпы илимий объективдүүлүк принциби фактылык материалдардын олуттуу көлөмүн сын көз караш менен талдоонун негизги куралдарынын бири катары колдонулат. Өз кезегинде илимдеги ырааттуулук принциби изилдөө объектинин өзгөрүшүнө таасир этүүчү факторлорду комплекстүү талдоону камтыйт.

Диссертациялык ишти жазууда азыркы илимде эл аралык мамилелер системасын, анын ичинде ар кандай деңгээлдеги эл аралык уюмдардын алкагында мамлекеттер менен алардын топторунун ортосундагы дипломатиялык мамилелерди талдоодо кеңири колдонулган жалпы илимий

жана атайын илимий методдор колдонулган. Демек, алардын диссертация жазуу процессинде колдонулушу изилдөөнүн логикасы жана предмети менен шартталган.

Бул эмгекти жазууда колдонулган жалпы илимий ыкмалар анализ жана синтез, индукция жана дедукция, абстракттуудан конкреттүүлүккө көтөрүлүү, салыштыруу, тарыхый, логикалык, сыпаттоо жана башка ыкмалар менен берилген. Аларды катыштыруу менен объективдүү негизде Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы дипломатиялык байланыштардын калыптанышына жана өнүгүшүнө байкоо жүргүзүүгө, ошондой эле алардын мүнөздүү белгилерин, формаларын, механизмдерин жана алардын 30 жылдын ичинде өнүгүү процессиндеги эволюциясын аныктоого жана сүрөттөөгө мүмкүндүк берди.

Жалпы илимий методдордон тышкары эл аралык мамилелердин процесстерин жана мамлекеттердин тышкы саясатын ишке ашыруу процесстерин изилдөөдө азыркы коомдук жана гуманитардык илимдерде колдонулган атайын илимий методдор да кеңири колдонулган. Диссертациялык изилдөөнү жүргүзүүдө салыштырмалуу, тарыхый, сыпаттамалык (баяндоо), хронологиялык, институттук жана башка бир катар өзгөчөлүктөр айрыкча жардам көрсөтүшкөн.

Булактарды талдоо методдору тарабынан да кандайдыр бир жардамдар көрсөтүлдү жана бул изилденүүчү проблема боюнча объективдүү маалыматтарды алуу үчүн колдонулган булактарды (ченемдик документтер, ЖМКлар, баяндамалар ж.б.) сын көз менен салыштырууга мүмкүндүк берди. Бир катар тартылган маалыматтык материалдарды (ЖМКнын отчеттору, пресс-релиздер ж.б.) колдонууда автор кырдаалдык ыкманы да колдонгон.

Диссертациялык иштин **«Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы дипломатиялык мамилелердин калыптануу тарыхы»** аталган экинчи бөлүмүндө кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн баштапкы этабынын негизги аспектилерин каралат.

Бул бөлүмдүн *биринчи параграфы* 1980-жылдардагы - 1990-жылдардын башында СССР менен КЭРдин ортосундагы «жеңилдештин» жана мамилелерин нормалдаштыруунун маселелерин камтыйт, бул иш жүзүндө суверендүү Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы дипломатиялык мамилелерди кийинчерээк расмий жолго коюу үчүн шарттарды түзөт.

1983-жылдан бери Кыргыз ССРи бул процесстерге катышууда жана бул союздук республикалар менен СУАРдын ортосундагы чек ара соодасын акырындык менен калыбына келтирүүгө алып келет. Белгиленген соода-экономикалык мамилелерди өнүктүрүүнүн маанилүү факторуна Сынцзяндын жергиликтүү өкмөтү СССР жана анын региондогу республикалары менен келишимдерди жана контракттарды түзүү укугуна ээ болгондугу себеп болду. Жакында Кыргыз ССРинин жетекчилиги да ушундай эле чарбалык иштерди жүргүзүү укугуна ээ болду, бул тийиштүү

эки тараптуу советтик-кытайлык келишимдер менен бекемделген. Бул максаттар үчүн Торугарт чек ара бекети ачылууда.

Бул мезгилде Орто Азиянын советтик республикаларына түздөн-түз тиешелүү болгон Советтер Союзу менен КНРдин дипломатиялык мамилелеринин дагы бир багыты саясий багыт эле. Алардын негизги маселеси советтик-кытайлык чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо проблемасы болуп калды. Аны чечүү үчүн тиешелүү эки тараптуу комиссия түзүлүп, анын курамына Кыргыз ССРинин өкүлдөрү да кирген. 1987-жылдан бери бул комиссия чек араны демаркациялоо жана делимитациялоо иштерине активдүү катышып келет. Ал эми 1990-жылдын жазынан тарта ушул эле форматтын алкагында жалпы чек ара аймагындагы куралдуу күчтөрдү өз ара кыскартуу боюнча да талкуулар башталган.

1980-жылдардын аягында соода-экономикалык байланыштардын ушундай тез өнүгүшүнүн жана чек ара көйгөйлөрүн чечүү боюнча принципиалдуу макулдашууларга жетишүүнүн фонунда СУАР менен Кыргыз ССРинин ортосундагы маданий-гуманитардык байланыштар да акырындык менен жандана баштады. Өз ара келишимдердин негизинде спорттук иш-чараларга катышуу, көркөм чыгармачылык ансамблдердин гастролдору ж.б. иш-чаралар өткөрүлдү.

Кызматташтыктын бул үч багыты ушул мезгилдин укуктук базасында СССР менен КЭРдин ортосундагы келишимдердин деңгээлинде, түздөн-түз Кыргыз ССРи менен СУАРдын ортосундагы келишимдердин жергиликтүү деңгээлинде да чагылдырылып, кайра калыбына келтирүүнүн жана достук байланыштарды активдүү өнүктүрүүнүн маанилүү фактору болуп калды. Ал эми 1991-жылдын аягында СССР кулагандан кийин алардын олуттуу бөлүгү эгемендүү Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы байланыштардын алгачкы түзүлүшүнө маанилүү роль ойногон.

Диссертациялык иштин биринчи бөлүмүнүн экинчи параграфында 1991-жылдын аягынан 1995-жылга чейинки мезгилде КЭР менен Кыргыз Республикасынын ортосунда эки тараптуу жана көп тараптуу деңгээлдеги алгачкы дипломатиялык байланыштарды түзүү процесси түздөн-түз каралат.

1991-жылдын 27-декабрында Кытайдын саясий жетекчилиги 1992-жылдын 5-январында расмий түрдө түзүлгөн эки тараптуу дипломатиялык мамилелерди мындан ары да жемиштүү өнүктүрүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү ачкан Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүн расмий түрдө тааныган.

Кыргыз Республикасында эки тараптуу мамилелерди чындоо максатында 1992-жылдын 5-6-январында Бишкекке Кытай Эл Республикасынын Өкмөтүнүн расмий делегациясы келет. Кыргызстандын ошол кездеги президенти А.Акаев менен болгон сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгында соода-экономикалык жана саясий кызматташтыкты жолго коюу боюнча бир катар негизги макулдашууларга жетишилген. Кошумчалай кетсек, бул биринчи дипломатиялык жолугушуунун жүрүшүндө эң маанилүү саясий маселелер боюнча, анын ичинде аймактык коопсуздук жаатындагы көз караштардын жалпылыгы ырасталды, бул ошол мезгилде КЭР менен

Кыргыз Республикасынын ортосундагы тышкы саясий диалогго көмөктөшкөн.

Эки мамлекеттин ортосундагы эки тараптуу байланыштарды өнүктүрүүдөгү кезектеги маанилүү кадам Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин 1992-жылдын май айында Пекинге биринчи расмий сапары болду. Бул эки тараптуу саясий диалог эки мамлекеттин ортосунда эң маанилүү багыттарын калыптандырууда эбегейсиз роль ойноду, анткени анда штаттар, закон чыгаруучу ассамблеялар, өкмөттөр, министерстволор жана ведомстволор, ошондой эле коомдук уюмдар аркылуу ишке ашырылышы каралган.

Бул иш жүзүндө мамлекеттер аралык форматтагы дипломатиялык байланыштарды андан ары кеңейтүү үчүн жагымдуу шарттарды түздү. КЭР менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы мамилелерди өнүктүрүүгө ниеттенген тармактар да белгиленген, анын ичинде саясий, соода-экономикалык, илимий-техникалык тармактарда, транспорт, билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият жана искусство, маалымат, туризм ж.б. тармактар да бар.

Ошол эле мезгилде кыргыз-кытай мамилелерин жөнгө салган мыйзамдык база акырындык менен калыптанган. Ал 1992-1995-жылдардагы дипломатиялык мамилелерди расмий жолго салуу процессинде тараптардын ар бири ишке ашырууга умтулган Кыргыз Республикасы менен КЭРдин эң маанилүү кызыкчылыктарын чагылдыргандыгы маанилүү. Эгерде Пекин өзүнүн өнүгүүсүнүн алгачкы этабында жалпы көз караштардын негизинде саясий чөйрөдө жалпы принциптерди жана мамилелерди иштеп чыгууга, ошондой эле Борбордук Азияда жана СУАРда өз ара коопсуздуктун гарантияларын алууга умтулса, анда бул мезгилдин акырына карата (1994-1995-ж.) өз ара аракеттенүүнүн багыттарын, өзгөчө соода-экономикалык мамилелер тармагында олуттуу кеңейтүү белгиленген.

Кыргыз Республикасы ошондой эле Кытай менен тынчтык коңшулаш өлкө болуу кепилдиктерин алууга умтулган, бирок ошол эле учурда күчөгөн ички экономикалык кризистин шартында экономикалык тыгыз байланыштарды, ошондой эле аларды ишке ашыруу үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө умтулган. Бул нерсеге эки тараптуу деңгээлде КЭРдин борбордук өкмөтү менен да, жергиликтүү бийликтер менен да (СУАР, Шанхай) дипломатиялык байланыштарды активдештирүү аркылуу 1994-1995-жылдары гана жетишилген.

Кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин калыптануу жана өнүктүрүү процесси эки тараптуу гана эмес, көп тараптуу форматта да жүрүп жатат. Анын түптөлүүсү чек араларды демаркациялоо жана делимитациялоо боюнча советтик-кытайлык комиссиянын негизинде өткөндүгү көңүл бурууга татыктуу. Ошондуктан, 1992-жылдын күз айларында КЭР, Россия, Кыргызстан, Казакстан жана Тажикстанды бириктирген «4+1» жамааттык форматы түзүлгөн. Ал эми 1993-жылдан бери бул форматтагы консультациялар туруктуу негизде жүргүзүлүп келет.

1993-1995-жылдары анын алкагында Кыргыз Республикасы менен КЭР мурда жарыяланган өз ара концессиялардын жана компромисстердин принциптеринин негизинде жалпы мамлекеттер аралык чек аранын боюндагы макулдашылбаган жана талаштуу аймактарга аймактык ээлик кылуу боюнча консенсуска жетишүүгө жетишти. Акыркысы эки өлкөнүн ортосундагы аймактык талаш-тартыштардын жана дооматтардын басымдуу бөлүгүн жок кылган тиешелүү келишимдерге кол коюу үчүн шарттарды түздү.

Ошентип, Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелердин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн алгачкы этабында (1992-1995-ж.) дипломатиялык байланыштар динамикалуу түрдө өсүүдө. Алардын мазмуну да байкаларлык эволюцияга дуушар болууда. Бул мезгилдин башында Кытай Борбор Азия мамлекеттерин, анын ичинде Кыргызстанды калкынын салыштырмалуу аздыгынан, тездик менен өсүп жаткан социалдык-экономикалык кризистен жана сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн төмөндүгүнө байланыштуу олуттуу соода-экономикалык рынок катары эсептеген эмес. Демек, 1992—1995-жылдардагы бүткүл мезгилдин ичинде саясий маселелер адегенде эки мамлекеттин ортосундагы эки тараптуу жана көп тараптуу мамилелерде өзгөчө орунду ээлеп, экономикалык жактан кыйла ашып түшкөн. Бирок 1994-1995-жылдары Кытай менен Кыргызстандын ортосундагы соода потенциалы өсүп жаткандыктан, өнөктөштүктүн маданий-гуманитардык чөйрөсү менен бирге экономикалык кызматташтык дипломатиялык дискурста маанилүү орунду ээлейт.

Диссертациянын экинчи бөлүмүнүн *үчүнчү параграфы* 1996-2001-жылдары Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы дипломатиялык байланыштарды өнүктүрүүгө арналган. Бул мезгил Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы мамилелердин олуттуу жылышы менен белгиленди.

Бул мезгилдин алгачкы этабында чек араны жөнгө салуу жана чек араларды жалпы демилитаризациялоо маселелери олуттуу орунду ээлеген коопсуздук чөйрөсүндө өзгөчө динамикалуу өттү. Ошондуктан ар кандай деңгээлдеги жолугушуулардын жана сүйлөшүүлөрдүн негизги бөлүгү негизинен бул маселе боюнча акыркы чечимдерди кабыл алууга арналды. 1999-жылы август айында Бишкекте президент А.Акаев менен төрага Цзян Цзэмин «Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө кошумча макулдашууга» кол коюшкан. Ага ылайык, эки тарап тең өз ара алгылыктуу компромисске келе алышты, бул өз ара аймактык талаш-тартыштарга чекит койдү.

Бул маселенин биротоло чечилиши Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы башка тармактарда кызматташууну кеңейтүү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачты. Ошондуктан эки өлкөнүн соода-экономикалык кызматташтыгын кеңейтүү дипломатиялык байланыштарды колдонуунун дагы бир маанилүү багытына айланууда. Ошондуктан 1998-

2001-жылдардын ичинде бул багыттагы өнөктөштүктү тереңдетүүгө өбөлгө түзгөн бир катар келишимдерге кол коюлду.

Мында соода-экономикалык кызматташтык боюнча өкмөттөр аралык кытай-кыргыз комиссиясынын иши маанилүү роль ойноду, анын алкагында бул жаатта өз ара аракеттенүү стратегиясын талкуулоо жана иштеп чыгуу жүрүп жатат. Ошол эле мезгилде Кытай биргелешкен инфраструктуралык долбоорлорго, өзгөчө автомобиль жана темир жол транспортуна, жаратылыш ресурстарынын кендерин иштетүүгө, энергетикага жана башкаларга чоң кызыгуу көрсөтө баштады. КЭРдин Кыргызстанга барган сайын активдүү инвестициялардын башталгандыгынан, биргелешкен ишканалардын саны өсүүдө. Мындан тышкары, маданий-гуманитардык чөйрөдө кызматташтыкты олуттуу кеңейтүүнү колдогон бир катар эки тараптуу келишимдерге кол коюлууда.

Кытай менен Борбордук Азия мамлекеттеринин ортосундагы чек араны демаркациялоо жана делимитациялоо боюнча принципалдуу макулдашууларга жетишүү алардын ортосундагы кызматташтыкты кыйла кеңейтүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Мунун натыйжасы 1996-жылы “4+1” тобунун негизинде түзүлгөн “Шанхай бештиги” деп аталган топ болду.

1990-жылдардын экинчи жарымында Борбордук Азияда жамааттык коопсуздукка байланышкан маселелердин акырындык менен кеңейиши байкалган, анын себеби – аймакта гана эмес, коңшулаш аймактарда да (СУАР) иш алып барган экстремисттик исламчыл жана сепаратисттик уюмдардын жана кыймылдардын активдешүүсү болгон. Бул Кыргызстан менен Казакстан, Тажикстан, Кытай жана Орусиянын биргеликте коркунучтарга каршы синхрондоштуруу иштерин жүргүзүү боюнча дипломатиялык кызматташтыгын активдештирген. Анткен менен “Шанхай бештигине” кирген мамлекеттер соода-экономикалык, инвестициялык жана маданий-гуманитардык өнөктөштүк маселелерине олуттуу көңүл бурушту.

Диссертациялык иштин **“2001-2012-жылдары Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы дипломатиялык мамилелердин өнүгүшү”** аталган үчүнчү бөлүмүндө кыргыз-кытай эки тараптуу жана көп тараптуу дипломатиялык мамилелердин өнүгүүсүнүн негизги өзгөчөлүктөрү жана өзгөчөлүктөрү талданат.

Бөлүмдүн *биринчи параграфында* 21-кылымдын биринчи он жылдыгынын башындагы Борбордук Азиядагы бир катар факторлор менен байланышкан геосаясий өзгөрүүлөрдүн маселелери чагылдырылган. Алардын эң негизгилеринин бири Америка Кошмо Штаттарынын жана анын союздаштарынын Ооганстандагы аскерий кампаниясынын фонунда ар кайсы мамлекеттердин ортосунда аймактагы геосаясий атаандаштыктын күчөшү болду. Буга чейинкиси менен байланышкан дагы бир маанилүү окуя 2001-жылы түзүлгөн Шанхай кызматташтык уюмунун андан ары институционалдашуусу болду, ал Кытайдын аймактагы катышуусун Россия менен паритеттүү негизде бекемдеген.

Бул окуялардын бардыгы КЭРдин саясий жетекчилигин 2002-2003-жылдардагы Ху Цзинтао жетектеген кытайлык саясатчылардын жаңы

муундун бийликке келишине байланыштуу, бүткүл тышкы саясий линиясынын системалуу эволюциясынын бөлүгү катары ишке ашырылган тышкы саясатынын Борбордук Азия векторун кайра карап чыгууга мажбур кылды. КЭРдин тышкы саясий доктринасынын жаңы концепциясынын негизги өзгөчөлүктөрү ага Кытайды дүйнөлүк державалардын деңгээлине жеткирүүгө багытталган анын таламдарын эл аралык аренада активдуу өнүктүрүүгө жөндөмдүү “тынчтыкта өнүгүү”, “гармониялуу дүйнө”, “биргелешкен өнүгүү” деген идеологиялык концепциялардын киргизилиши болду.

Ушуга байланыштуу Пекиндин Борбордук Азиядагы тышкы саясий линиясын бул аймактагы эң маанилүү кызыкчылыктарын так түптөө негизинде ишке ашыруу үчүн жаңы көз караш иштелип чыгууда. Бул Борбордук Азияда анын саясатын ишке ашыруунун методдорунун жана механизмдеринин комплексинин татаалдашына алып келет, алардын ичинен эң маанилүүсү Шанхай Кызматташтык Уюму (ШКУ) болуп саналат. Ал региондун өлкөлөрү менен өз ара аракеттенүүнүн жамааттык форматын камсыз кылган, ошондой эле эки тараптуу мамилелерди динамикалуу өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түздү.

1990-2000-жылдардын этегинде алар менен болгон негизги саясий карама-каршылыктарды жоюп, Пекин бул үчүн түрдүү механизмдерди колдонуп, андагы саясатын олуттуу түрдө активдештире баштады. Бул учурда эң маанилүүлөрдүн бири ШКУ болуп саналат, ал аркылуу КЭР жамааттык түрдө региондун мамлекеттери менен кызматташуусун олуттуу кеңейтүүдө. Ошол эле учурда жамааттык форматка ылайык, алар менен эки тараптуу мамилелер динамикалуу өнүгүүсүн улантууда. Мындан тышкары, КЭР менен Борбордук Азия мамлекеттеринин ортосундагы кызматташуунун жамааттык жана эки тараптуу форматтарынын бири-бирин толуктоосунун кызыктуу өзгөчөлүгү келип чыгат – эки тараптуу пландын эң маанилүү дипломатиялык байланыштары, эреже катары, ШКУнун алкагындагы ири иш-чаралар үчүн болжолдонгон. Регионалдык саясатты ишке ашыруунун мындай механизми кытай тарапка эң маанилүү маселелерди натыйжалуу чечүүгө, аларды ишке ашырууну салыштырмалуу тезирээк практикалык каналга өткөрүүгө мүмкүндүк берди.

Үчүнчү бөлүмдүн *экинчи параграфында* 2001-жылдан 2005-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы эки тараптуу дипломатиялык мамилелерди өнүктүрүүгө арналган. Учурда алар динамикалуу өнүгүүнү улантууда жана анын бүткүл аймагында байкаларлык деңгээлде активдешүүдө. Алардын алкагында эки тарап дипломатиялык мамилелердин эң маанилүү багыттары – саясий, соода-экономикалык, инфраструктуралык, маданий-гуманитардык тармактарда мындан аркы кызматташууну чыңдап жатышат.

Ушул мезгилге чейин коопсуздук маселелерине байланышкан маселелер жалпысынан чечилгендиктен, учурда Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы эки тараптуу дипломатиялык кызматташтыктын негизги темалары: соода-экономикалык жана инфраструктуралык

өнөктөштүктү кеңейтүү каралууда . Бул «2002-жылдын 24-июнундагы Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы жакшы коңшулук, достук жана кызматташтык жөнүндө келишимдин» ушул мезгилге арналган ачкычында кеңири чагылдырылганы бекеринен эмес.

КЭР Кыргыз Республикасына инвестицияларды тартууну көбөйтүүгө даяр болгон жана бул фактор өз ара байланыштарды активдештирүүгө гана өбөлгө түздү, анткени бул багытта зарыл макулдашууларды мыйзамдуу түрдө жол-жоболоштуруу зарылчылыгы келип чыкты. Эң маанилүү маселелердин бири Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолунун (ККӨТЖ) курулушу болуп саналат, ал бардык каралып жаткан мезгил ичинде интенсивдүү талкууланган. Мындан тышкары Кытай Эл Республикасынын өкмөтү Кыргызстандын жол тармагын, анын ичинде “Ош - Иркештам” автожолун өнүктүрүүгө экономикалык жардам бөлүп жатат, бул эки мамлекеттин ортосундагы сооданы чыңдоого тийиш эле.

Ошентип, 2001-2005-жылдардагы кыргыз-кытай дипломатиялык байланыштары эки өлкөнүн ортосундагы соода-экономикалык өнөктөштүктүн туруктуу өсүшүнө негиз түздү. Бул дипломатиялык байланыштарды ишке ашыруу үчүн достук жана ишеним атмосферасына жетишүүнүн фонунда болуп жатат, анткени азыркы учурда коопсуздук чөйрөсүндөгү негизги карама-каршылыктар биротоло жоюлгандыктан, бул ар кандай чөйрөлөрдө мамилелердин динамикалык тездешине түрткү берет. Өз ара коопсуздук маселелери акыры ШКУнун көп тараптуу форматына өтүп жаткандыктан, соодадан тышкары, ири инфраструктуралык долбоорлорду биргелешип ишке ашыруу, өзгөчө транспорт тармагында өз ара пайдалуу экономикалык байланыштардын маанилүү фактору деп эсептелген эки өлкөнүн өнөктөштүк мамилелеринде барган сайын маанилүү маселе болуп баратат. Мына ушулардын фонунда КЭР бул долбоорлорго олуттуу финансылык ресурстарды инвестициялай баштайт жана каралып жаткан мезгил ичинде Кытай Кыргызстандын экономикасы үчүн олуттуу инвесторго айланганын далилдеди.

Бул бөлүмдүн *үчүнчү параграфында* 2005-жылдан 2012-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы эки тараптуу дипломатиялык байланыштардын мындан аркы өнүгүүсү талданат. Бул мезгилдин негизги өзгөчөлүгү Кыргызстанда 2005 жана 2010-жылдардагы революциялык толкундоолор болуп, Кытай менен мамиленин убактылуу үзүлүшүнө алып келди. Анткени КЭРдин саясий жетекчилиги кошуна мамлекеттеги бийликтин алмашуусун кооптонуу менен кабыл алды, анткени алар аймактагы жана ага чектеш региондордогу (СУАР) коопсуздукка коркунуч катары каралат эле. Ошондуктан, кыргыз дипломатиясы Кытай менен эки тараптуу мамилелерди толук калыбына келтирүү үчүн олуттуу күч-аракеттерди жумшоого аргасыз болду жана ал бир топ убакытты алды. Мында эки мамлекеттин башчыларынын жеке байланыштары чоң роль ойноду, ага байланыштуу сүйлөшүүлөрдүн негизинде мурда жетишилген бардык макулдашууларды ырастаган тиешелүү эки тараптуу

макулдашууларга кол коюлду. Бул эки тараптуу деңгээлдеги дипломатиялык линиянын үзгүлтүксүздүгүн жана туруктуулугун камсыз кылды.

Эгерде жалпысынан 2006-жылдан 2012-жылга чейинки мезгилге баа бере турган болсок, анда Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы эки тараптуу мамилелерде кызматташуунун негизги багыттарынын катышынын өзгөрүшүнө негизделген дипломатиялык мамилелердин эволюциясын ачык көрүүгө болот. Эгерде бул хронологиялык мезгилдин башталышында мамлекеттер аралык күн тартибинде интенсивдүү соода-экономикалык байланыштар менен катар саясий, анын ичинде өз ара коопсуздук маселелери да каралган болсо, анда бул мезгилдин акырына карата 2009-2010-жылдардан баштап инвестициялык кызматташтык үстөмдүк кыла баштайт. Кытай Кыргызстандын экономикасына инвестициянын көлөмүн кескин жогорулатып, анын өз ара кызыкчылык туудурган тармактарына олуттуу каражаттарды тартууда – булар, жогоруда белгиленгендей, негизинен транспорт, электр энергиясы жана тоо-кен тармагындагы долбоорлор, алардын негизги бөлүгү мурдагыдай дагы эле Шинжаңга (СУАР) экспорттолот.

КЭРдин бул аймагы ушул убакка чейин Борбордук Азия мамлекеттери, анын ичинде Кыргыз Республикасы менен тез өнүгүп келе жаткан соода мамилелеринин аркасында өнөр жай секторун өнүктүрүүдө олуттуу темптерге жетет, бул анын мамлекеттин чыгыш провинциялары менен экономикалык теңсиздигин олуттуу түрдө текшилөөгө алып келет. Демек, 2012-жылга карата КЭР анык Кыргызстандын экономикасынын негизги тышкы инвестору болуп калат. Ал эми аскердик-саясий чөйрөдөгү коопсуздуктун жана кызматташтыктын негизги маселелеринде, Кыргыз Республикасы менен КЭР эки мамлекет тең негизинен ШКУнун көп тараптуу форматында өнүгүүнү артык көрүштү. Алардын ортосундагы кызматташтыктын маданий-гуманитардык чөйрөсү экономикалык жана инвестициялык чөйрөгө зарыл кошумча катары гана кызмат кылат жана эки мамлекеттин ортосундагы диалогду жалпысынан жеңилдетүүгө жана жакшыртууга багытталгандыктан, чектелген мүнөзгө ээ.

Диссертациянын үчүнчү бөлүмүнүн *төртүнчү параграфында* 2001-жылдан 2012-жылга чейинки мезгилде ШКУнун алкагында Кыргыз Республикасы менен КЭРдин дипломатиялык өз ара аракеттенүүсүнүн көп тараптуу форматынын негизги аспектиери каралган. Ошол мезгилден бери ал Борбордук Азиядагы негизги аймактык эл аралык уюм болуп калды, ал аркылуу Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы мамилелер түзүлүп, өнүгүп жатат.

ШКУнун укуктук жана институционалдык жол-жоболоштуруусу 2001-жылдагы «Шанхай бештигинин» негизинде ишке ашып, бул кыргыз-кытай дипломатиялык байланыштарынын өнүгүшүнө оң таасирин тийгизген. Бул ШКУ башынан эле Кытай менен Борбордук Азиянын негизги мамлекеттеринин, анын ичинде Кыргыз Республикасынын ортосундагы жамааттык диалогго багытталгандыгы менен шартталган. ШКУнун аймактык түзүмү катары негизги максаттары Борбордук Азияда тынчтыкты жана

туруктуулукту сактоо, ошондой эле аймактык коопсуздуктун жамааттык системасын түзүү болгон. Практикалык жактан алганда бул “үч жамандыкка” – терроризмге, экстремизмге жана сепаратизмге биргелешип каршы турууда айтылды. Бул кыргыз-кытай мамилелерине олуттуу таасирин тийгизди, анын жаркын мисалы болуп 2002-жылдын декабрында тиешелүү эки тараптуу “Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы терроризмге, сепаратизмге жана экстремизмге каршы күрөшүү боюнча кызматташуу” жөнүндө макулдашууга кол коюлду. Бул 2001-жылдагы “Терроризмге, сепаратизмге жана экстремизмге каршы күрөшүү боюнча Шанхай конвенциясына” дээрлик толук окшош жана ошондой эле ШКУнун башка фундаменталдык документтеринде бекитилген ушул сыяктуу жоболорду камтыйт.

Кытай Эл Республикасы менен Борбордук Азиянын негизги мамлекеттеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн жамааттык форматы биргелешкен көйгөйлөрдү чечүүдө жана бул мамлекеттердин кызматташтыгын өнүктүрүүдө абдан ыңгайлуу жана жемиштүү болгон, анткени ал аларга биргелешкен мамилени издөөнү камтыган. Бирок ошол эле учурда КЭРдин Борбордук Азия саясатын ишке ашыруу үчүн бир катар маселелерди алгачкы талкуулоо ШКУнун платформасында башталып, андан кийин Кытай тарабынан бул эл аралык уюмдун алкагында жамааттык келишимдердин эки тараптуу форматына өткөнү мүнөздүү. Аларды өнүктүрүүнүн эң маанилүү механизмдери мамлекет башчыларынын саммиттери жана ШКУга мүчө мамлекеттердин өкмөт башчыларынын кеңешмелеринин жыйындары, ошондой эле алардын айрым өкмөттүк ведомстволору аркылуу өз ара аракеттенүү болду. ШКУнун жамааттык форматын эки тараптуу формат менен айкалыштыруу Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелерди өнүктүрүүдө олуттуу стимулдаштыруучу ролду ойноду.

Диссертациянын **«Кытай менен Кыргызстандын кызматташтыгынын жаңы этабы: ар тараптуу стратегиялык өнөктөштүк (2013-2021-жж.)»** аталган төртүнчү бөлүмү КЭРдин "Бир алкак - бир жол" (БАБЖ) глобалдык экономикалык долбоорун ишке ашыруунун башталышы менен байланышкан кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин азыркы этабын талдоого арналган.

Бөлүмдүн *биринчи параграфы* 2013-жылдан бери КЭРдин тышкы саясатынын Борбордук Азия векторунун андан аркы эволюциясына аналитикалык сереп салуу болуп саналат, ал Кытайдын саясий жетекчилиги тарабынан БАБЖнын глобалдык экономикалык стратегиясынын презентациясы менен байланышкан. Акыркысы туруктуу транспорттук-логистикалык коридорлорду түзүү аркылуу Кытайдын тышкы экономикалык байланыштарынын географиясын олуттуу кеңейтүүгө багытталган, ал акырында Кытай экономикасынын өсүш темпин жогору кармап туруу үчүн шарттарды камсыз кылууга тийиш. Пекин тарабынан бул глобалдык мега-долбоорду ишке ашыруудагы борбордук орундардын бири Евразия

континентинин башка бөлүктөрүнө чыгууну камсыздаган аймак катары Борбор Азияга ыйгарылган.

БАБЖ тереңирээк идеологиялык мазмунга негизделет, аларда негизги позицияларды “улуу кытай кыялы” жана “адамзаттын жалпы тагдырынын жалпылыгы” концепциялары ээлейт.

“Улуу кытай кыялынын” негизги максаты – Кытайды бай жана күчтүү мамлекетке айландыруу”, чындыгында бул Кытайдын дүйнөлүк деңгээлдеги державалардын бирине айланышы дегенди билдирет. Бул концепциянын алкагында КЭР жетекчилиги “кылымдын эки максатын” – 2021-жылга карата “сяоканг” орточо гүлдөп өнүккөн коомдун абалына жетүү жана 2049-жылга чейин күчтүү, өнүккөн жана заманбап мамлекет катары “Кытайдын кайра жаралуусу” деп коет.

«Адамзаттын жалпы тагдыры бар шериктештик» концепциясы БАБЖнын демилгесине кошулган мамлекеттердин ортосунда «жакшы ниетке, таза дилге, өз ара пайдалуулукка жана инклюзивдүүлүккө» негизделген сапаттык жаңы мамилелерди куруу зарылдыгын негиздейт. Бул Кытайдын чет-жакасындагы коңшу мамлекеттер менен тынчтык жана достук чөйрөнү түзүүнү гана эмес, өз ара өсүүгө жана бирдей пайда табууга багытталган түрдүү тармактарда активдүү кызматташтыкты өнүктүрүүнү талап кылат. Чындыгында, каралып жаткан концепция Кытайдын заманбап ааламдашуу жөнүндөгү көз карашы болуп саналат, анда КЭР эң активдүү, көп жактуу багытка катышууга даяр.

Ошентип, КЭРдин тышкы саясатынын «Бир алкак, бир жол» (БАБЖ) глобалдык экономикалык стратегиясына негизделген жалпы жаңылануусу, биринчи кезекте Борбордук Азия мамлекеттерине багытталган, анын ичинде Кытай менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы дипломатиялык мамилелердин кийинки динамикалуу өнүгүшүнө алып келет.

Диссертациянын бул бөлүмүнүн *экинчи параграфы* БАБЖ демилгесинин алкагында Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы эки тараптуу дипломатиялык кызматташтыктын маселелерине арналган. Ошондон бери эки өлкөнүн мамилеси стратегиялык маанилүү статусуна ээ болуп, 2013-2021-жылдар аралыгында тез өнүгүү менен ушул мезгилдин акырына чейин ар тараптуу стратегиялык кызматташтыкка жетишти. Бул процесстер эки мамлекеттин ортосундагы мамилелердин бардык тармактарында дипломатиялык байланыштарды мындан ары кеңейүүсүнө алып келет.

Мында негизги ролду 2013-жылдын сентябрь айында Си Цзиньпиндин БАБЖдагы Кытайдын негизги расмий презентациясынан кийин дароо болгон “Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын стратегиялык өнөктөштүк мамилелерин түзүү жөнүндө биргелешкен декларациясына” кол коюу негизги ролду ойноду. Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы тереңдеп бара жаткан мамилелер 2018-2019-жылдардын кезегинде ар тараптуу стратегиялык өнөктөштүктүн статусун алды, анын натыйжасында ал Кыргыз Республикасынын ички жана тышкы саясатын жөнгө салуучу негизги мамлекеттик документтеринде чагылдырылган. БАБЖ мега

долбоору аркылуу Кытай менен кызматташуу бул республиканын орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү пландарында белгиленген, бул Кыргызстандын жана Кытайдын саясий жетекчилигинин пландарына жооп берет, анткени аталган экономикалык долбоор узак мөөнөткө каралган.

Натыйжада, Кытай менен Кыргызстан соода-экономикалык жана инвестициялык кызматташуунун чөйрөсүн олуттуу кеңейтүүгө жетишти, бир катар ири инфраструктуралык жана өнөр жай долбоорлорун ишке ашыра баштады. Ошондой эле, Кыргызстанга ири, болуп көрбөгөндөй жогорку деңгээлдеги түз инвестицияларды тартуу жана эки тараптуу сооданын мындан аркы ырааттуу өсүшүнө алып келди. Эки тараптуу дипломатиялык мамилелерди тереңдетүүнүн маанилүү натыйжасы болуп эки мамлекеттин ортосундагы өнөктөштүк мамилелердин мындан ары кеңейиши болду, атап айтканда, айыл чарба, ирригация жана ичүүчү суу менен камсыздоо, ошондой эле Кыргызстандан Кытайга экологиялык айыл чарба продукциясынын олуттуу көлөмүн жеткирүү жаатындагы долбоорлор ишке ашырылды. Ал эми жетишилген натыйжалардын жана Кыргыз Республикасы үчүн ачылып жаткан перспективалардын фонунда БАБЖды ишке ашырууда белгилүү бир кыйынчылыктар жана көйгөйлөр келип чыкса да, алар жалпысынан жоюуга болот жана азыркы кыргыз-кытай мамилелеринде эч кандай байкаларлык терс из калтырбайт.

Атүгүл 2020-жылдын октябрында Кыргыз Республикасындагы кезектеги бийлик алмашуу мезгилинде да алар тез арада толук көлөмдө калыбына келтирилди жана бул БАБЖ алкагында негизги долбоорлорду ишке ашыруу боюнча мындан ары жемиштүү кызматташууга мүмкүндүк берди. Акыркысы (БАБЖ) республикага узак мөөнөттүү келечекте Кытай менен туруктуу жана жемиштүү стратегиялык кызматташуу үчүн олуттуу потенциалды берет.

Бул бөлүмдүн *үчүнчү параграфында* 2013-2021-жылдары ШКУнун көп тараптуу форматынын алкагында Кыргыз Республикасынын КЭР менен дипломатиялык өз ара аракеттенүүсүнүн негизги аспектилерин талкууланат.

Кытайдын «Бир алкак – бир жол» глобалдык экономикалык демилгесин (БАБЖ) ишке ашыруунун башталышы менен бул аймактык түзүмдө андан аркы ички эволюцияны байкоого болот. Табигый түрдө долбоор мүчө-мамлекеттеринин ортосундагы кызматташтыкка гана эмес, ошондой эле КР менен КЭРдин байланыштарында белгилүү из калтырат. Ошондуктан, ШКУнун өнүгүү процесстеринин фонунда бул аймактык түзүм Кытай менен Кыргызстандын ортосундагы өнөктөштүк байланыштардын мындан аркы активдешүүсүнүн фонунда БАБЖ аркылуу эки тараптуу кызматташуунун алкагында өзүнүн чоң маанисин сактап калууда. Бул Борбор Азия чөлкөмүндөгү ички стабилдүүлүктүн негизги фактору бойдон калууда, ошону менен Пекин үчүн зарыл болгон жамааттык коопсуздук архитектурасын камсыз кылууда.

Демек, Пекин өзүнүн глобалдык БАБЖ мега-долбоорун ишке ашыруунун баштоосу менен, Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы мамилелердин олуттуу бөлүгү да Шанхай Кызматташтык Уюмунун (ШКУ)

жамааттык платформасы аркылуу ишке ашырылуусу уланууда. Мындан тышкары, негизинен долбоордун таасиринен улам бул аймактык структуранын өзү Борбордук Азияда жамааттык коопсуздуктун архитектурасын сактоо менен алектенген уюмдан толук кандуу көп профилдүү эл аралык аймактык структураны карай өзүнүн ички эволюциясын баштаган. Анын алкагында 2018-2021-жылдары бул нерсе барган сайын маанилүү болууда, анткени ШКУга мүчө-мамлекеттердин негизги бөлүгүнө, анын ичинде Кыргыз Республикасынын кызыкчылыктарына жооп берээри анык. Бул мамлекеттер БАБЖга ошол убакта кошулуп, ушул багытта Кытай менен көп кырдуу соода-экономикалык жана инвестициялык кызматташтыкты түзгөн. Ошондуктан, бул реалдуулуктардын таасири астында ШКУнун алкагында Кытай менен региондун башка мамлекеттеринин кызматташтыгы кыйла тереңдеп, кеңейүүдө. Ушул убакытка чейин Кыргыз Республикасы Пекин менен болгон мамиледе ар тараптуу стратегиялык өнөктөштүктүн деңгээлине жетти жана ШКУнун негизги саммиттеринде жана жыйындарында анын экономикалык демилгелерин колдойт.

Буга кошумча КЭР бул регионалдык түзүмдүн алкагында Кыргыз Республикасы менен өз ара аракеттенүүнүн экономикалык чөйрөсү менен катар коопсуздук чөйрөсүндө кызматташуунун жогорку деңгээлин сактап келет, анткени ал кошуна СУАРда тынч абалга кепилдик катары бул республикада туруктуулукту сактоого кызыкдар. Ошондуктан ал эки мамлекеттин күч министрликтери менен ведомстволорунун деңгээлинде дайыма байланышта болуп, алардын “үч жамандыкка”, ошондой эле чек ара коопсуздугу чөйрөсүндөгү башка чакырыктарга – баңгизатка, аткезчилик, курал-жарак, контрабанда ж.б.коркунучтарга каршы туруу жөндөмүн сактап калууга финансылык жана аскердик-техникалык жардам көрсөтүүдө.

ШКУнун алкагында КЭР менен Кыргыз Республикасынын кызматташтыгынын мүнөздүү өзгөчөлүгү ар кандай деңгээлдеги (президенттиктен ведомстволор аралыкка чейин) бир катар эки тараптуу жолугушуулар жана сүйлөшүүлөр эң маанилүү окуяларга жана бул аймактык структурасынын кызматташуу механизмдерине дал келгендиги болуп саналат. Бул алардын ортосундагы эки тараптуу байланыштарды олуттуу активдештирүү үчүн гана эмес, аларды ШКУ платформасында каралып жаткан кардиналдуу чечимдерди кабыл алуу менен байланыштырууга мүмкүндүк берет.

Ошентип, 2013-2021-жылдар аралыгында «Бир алкак, бир жол» демилгесинин алкагында Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы дипломатиялык мамилелер динамикалуу өнүгүүнү улантууда. ШКУнун алкагында жамааттык өнөктөштүктү жана эки тараптуу мамилелерди айкалыштырган алардын ортосундагы кызматташуунун оптималдуу модели иштелип чыгууда. Ошол эле учурда азыркы этапта кыргыз-кытай мамилелеринде эки формат тең бири-бирин толуктап турган ролду ойнойт. Анткени каралып жаткан аймактык уюмдун алкагындагы жамааттык формат коопсуздук секторуна жана азыркы замандын эң маанилүү саясий

чакырыктарына жалпы каршы туруу чечимдерди кабыл алууну гана эмес, экономикалык, маданий-гуманитардык чөйрөдө да өз ара аракеттенүүнү камсыздайт. БАБЖ алкагында жетишилген макулдашууларды акыркы жана деталдуу координациялоо, ошондой эле практикалык ишке ашыруу КЭР менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы эки тараптуу дипломатиялык байланыштардын деңгээлинде жүрүп жатат. Мындан тышкары, бул форматтын алкагында эки мамлекеттин ортосундагы соода-экономикалык, инвестициялык, инфраструктуралык жана маданий-гуманитардык тармактардагы кызматташуу маселелери негизинен чечилет.

КОРУТУНДУ

- Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы дипломатиялык мамилелердин калыптануу жана өнүктүрүү тарыхы калыптануунун жана өнүгүүнүн кыйла узак жана татаал жолун басып өттү. Тышкы саясий кырдаалга, тышкы саясатты ишке ашыруунун концептуалдык мамилелерине, дипломатиялык байланыштардын мазмунуна жана интенсивдүүлүгүнө жараша алардын эволюциясынын эң маанилүү үч этаптарын бөлүп көрсөтүүгө болот: 1) 1992-2001-жылдар; 2) 2001-2012ж; 3) 2013 -жылдан азыркы учурга чейин.

- Суверендүү Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы дипломатиялык байланыштарды формалдаштыруу жана өнүктүрүү максатында кечиктирилгис негиз кийинчерээк советтик мезгилдин аягында түзүлгөн. Мунун эң маанилүү фактору — 1980- жана 1990-жылдардын башында СССР менен КЭРдин ортосундагы мамилелерди «жеңилдетүү» жана андан кийин нормалдаштыруу болду. Азыркы мезгилде 1983-жылдан бери Кыргыз ССРи менен СУАРдын ортосундагы чек ара соодасын калыбына келтирүү үчүн шарттар түзүлүп жатат. Советтер Союзу менен КЭРдин Орто Азия республикаларына тиешелүү болгон дипломатиялык мамилелеринин дагы бир негизги багыты чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо маселеси болгон.

- Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелердин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн алгачкы этабында (1992-1995-ж.) дипломатиялык байланыштар динамикалуу өсүштү көрсөтөт. Бүткүл мезгил ичинде эки мамлекеттин ортосундагы эки тараптуу жана көп тараптуу мамилелерде саясий маселелер адегенде өзгөчө орунду ээлеп, экономикалык жактан кыйла ашып түшкөн. Ошондуктан 1994-1995-жылдары Кытай менен Кыргызстандын ортосундагы соода потенциалы өсүп жаткандыктан, дипломатиялык дискурста экономикалык кызматташтык маанилүү орунду ээлейт.

- Кыргыз Республикасы менен Кытайдын ортосундагы дипломатиялык өз ара аракеттенүүнүн негизги көп тараптуу форматында 1992-1995-жылдары «4+1» тобуна Россия, Казакстан жана Тажикстан да кирген, ал башында чек араны тактоо боюнча советтик-кытайлык комиссиянын ишинин жыйынтыгы боюнча түзүлгөн. Ошондуктан бул топтун ишинин негизги багыты чек араларды демаркациялоо жана делимитациялоо маселеси болду. Бул

форматтын өзгөчөлүгү консультациялар процессинде өз ара аракеттенүүнүн белгиленген багыттары боюнча жамааттык чечимдер кабыл алынып, андан кийин эки тараптуу деңгээлде ишке ашырылды. «4+1» тобунун иши Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосундагы өз ара чек ара көйгөйлөрүн чечүү боюнча макулдашууларга жетишүүдө негизги ролду ойноду.

- 1996-2001-жылдары кыргыз-кытай тараптары чек араны демаркациялоо жана делимитациялоо боюнча принципалдуу макулдашууларга жетишти, бул соода-экономикалык мамилелер чөйрөсүндө кызматташтыкты олуттуу кеңейтүү, инвестиция тартуу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү ачты. Бирок коопсуздук маселелери “4+1” тобунун негизинде 1996-жылы пайда болгон “Шанхай бештиги” деп аталган жамааттык мамлекеттер аралык форматтын алкагында талкууланган. Бул Кыргызстан менен Казакстандын, Тажикстан, Кытай жана Орусия дипломатиялык кызматташтыгын коркунучтарга каршы синхрондоштуруу иштерин жүргүзүүсүн активдештирген. Тагыраак айтканда, «Шанхай бештигине» мүчө мамлекеттердин жана кызматташуунун башка багыттарынын байкаларлык көңүл буруусу болуп саналат.

- 2002-2012-жылдардагы кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин өнүгүшүндө алардын мазмуну жана негизги белгилери боюнча көрүнөөрлүк эволюциялык өзгөрүүлөр байкалган. Бул он жылдыкта Кытай дипломатиясы Борбордук Азия мамлекеттери, анын ичинде Кыргыз Республикасы менен мамиледе олуттуу натыйжаларга жетише алганы менен шартталган. Баарынан мурда Пекиндин бул региондогу таламдарын так формулировкалоонун негизинде өзүнүн Борбордук Азиядагы тышкы саясий линиясын ишке ашыруунун негизги принциптерин акырында иштеп жаткандыгы менен тыгыз аныкталды. Ошондой эле КЭРде КЭРдин тышкы саясий доктринасынын жалпы концепциясынын андан ары эволюциясы жүрүүдө.

- Бул Борбордук Азияда анын саясатын ишке ашыруунун методдорунун жана механизмдеринин комплексинин татаалдашына алып келет, алардын ичинен эң маанилүүсү 2001-жылы түзүлгөн Шанхай Кызматташтык Уюму (ШКУ) болуп саналат. Ал Россиянын тең катышуусу менен Кытайдын региондогу өлкөлөр менен өз ара аракеттенүүсүнүн жамааттык форматын камсыз кылган жана эки тараптуу мамилелердин динамикалуу өнүгүшү үчүн оң шарттарды түзгөн маанилүү эл аралык платформа болуп калды. Бул фактор 2001-2005-жылдары Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы эки тараптуу мамилелерди өнүктүрүүдө маанилүү роль ойногон, анткени бул мезгилде алардын ортосундагы соода-экономикалык өнөктөштүктүн туруктуу өсүшү үчүн негиздер түптөлүп жатат. Ал эми өз ара коопсуздук маселелери акыры ШКУнун көп тараптуу форматына өтүүдө.

- Кыргыз Республикасы менен Кытайдын ортосундагы дипломатиялык мамилелер 2001-2012-жылдары эки тараптуу форматта гана эмес, ШКУнун алкагында кызматташуунун көп тараптуу форматында да динамикалуу өнүгүп жатат. Алар формула боюнча бул эки форматтын бири-бирин

толуктап турган ролуна багытталгандыктан, анын алкагында ШКУ платформасында өз ара маселелерди жамааттык түрдө жамааттык талкуулоо болуп өтү, андан кийин алардын практикалык жактан акыркы чечими эки тараптуу форматка өткөрүлүп берилди. Демек, бул аймактык уюмдун платформасы Кыргызстан менен Кытайдын көптөгөн тармактардагы кызматташтыгын өнүктүрүү үчүн маанилүү негиз болуп калды.

- 2013-2021-жылдары Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы дипломатиялык мамилелерди өнүктүрүү менен алардын андан аркы эволюциялык өнүгүшү ишке ашат, ошондуктан алар мурунку этаптан бир аз башкача интенсивдүүлүккө жана мазмунга ээ болушту. Бул биринчи кезекте Кытай дипломатиясынын Борбор Азия багытында андан ары активдешүүсү менен шартталган. КЭРдин Борбордук Азия мамлекеттери менен мамилелерин тереңдетүүгө багытталган жалпы тышкы саясатынын өзгөрүшүнүн себеби Пекин тарабынан «Бир алкак – бир жол» (БАБЖ) глобалдык экономикалык стратегиясын ишке ашыруунун башталышы болгон.

- БАБЖдын алкагында КЭР Кыргыз Республикасы менен мамилелерди өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурат. 2013-жылдын сентябрында Астанада БАБЖ долбоорунун бет ачары менен дээрлик бир убакта Кытай аларга стратегиялык мүнөз берип жатканы кокусунан эмес, аны Кыргызстандын жетекчилиги да колдоду. Ошондуктан, ошол мезгилден баштап эки тараптуу деңгээлдеги дипломатиялык байланыштар акырындык менен өсө баштайт, бул ар кандай чөйрөлөрдө кызматташтыктын олуттуу тереңдеши жана кеңейиши менен белгиленди, анткени менен экономикалык тармак кыргыз-кытай өнөктөштүгүнүн негизги багыты бойдон калууда.

- Кытайдын дүйнөлүк экономикалык БАБЖ демилгесин ишке ашыра башташы да ШКУнун көп тараптуу форматынын алкагында эки мамлекеттин кызматташтыгынын мындан аркы өнүгүшүнө өз изин калтырат. Кыргыз Республикасы менен экономикалык, соода жана инвестициялык өз ара аракеттенүүнүн негизги бөлүгүн түздөн-түз эки тараптуу мамилелердин деңгээлине которуу менен КЭР ШКУда Борбордук Азия өлкөлөрү менен туруктуу диалогду колдоого кызыкдар болгон. Анткени бул аймактык уюм ШКУнун маанилүү компоненти катары БАБЖдын негизги милдеттерин ишке ашыруу үчүн зарыл болгон аймактык коопсуздуктун маанилүү деңгээлин камсыз кылган.

- ШКУнун алкагында КЭР менен Кыргыз Республикасынын кызматташтыгынын дагы бир мүнөздүү өзгөчөлүгү – ар кандай деңгээлдеги (президенттиктен ведомстволор аралыкка чейин) бир катар эки тараптуу жолугушуулар жана сүйлөшүүлөр Кыргызстандын эң маанилүү окуяларына жана бул аймактык структурада кызматташуу механизмдерине дал келүүгө ылайыкталган. Бул алардын ортосундагы эки тараптуу дипломатиялык байланыштарды олуттуу активдештирүү үчүн гана эмес, аларды ШКУ платформасында каралып жаткан кардиналдуу чечимдерди кабыл алуу менен байланыштырууга да мүмкүндүк берет.

- БАБЖды ишке ашыруунун башталышы менен ШКУнун алкагында жамааттык өнөктөштүктү жана эки тараптуу мамилелерди айкалыштырган КЭР менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы кызматташуунун оптималдуу моделин акыркы иштеп чыгуу жүрүп жатат. Эки формат тең азыркы кыргыз-кытай мамилелеринде бири-бирин толуктап турган ролду ойнойт. ШКУнун жамааттык форматы коопсуздук секторуна тиешелүү жалпы чечимдерди кабыл алууну жана азыркы учурдун эң маанилүү саясий чакырыктарына жалпы каршылык көрсөтүүнү гана эмес, экономикалык, маданий-гуманитардык өз ара аракеттенүү чөйрөсүндө да камсыз кылат. Корутунду макулдашуу жана БАБЖ алкагында жетишилген макулдашууларды иш жүзүндө ишке ашыруу КЭР менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы эки тараптуу дипломатиялык байланыштардын деңгээлинде ишке ашат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Кытай Эл Республикасы менен кызматташууну кеңейтүү максатында Тышкы иштер министрлиги жана башка жогорку бийлик органдары дипломатиялык байланыштардын оптималдуу каналдарын табуу максатында Кытайдын ар кандай мамлекеттик ведомстволору менен өз ара аракеттенүүнүн жаңы форматтарын түзүүгө түрткү бериши керек.

2. Кыргыз Республикасы экономиканы тездетүүнүн негизги шарттарынын бири катары бул республиканын жол-транспорт инфраструктурасын өнүктүрүү багытында БАБЖ аркылуу Кытай Эл Республикасы менен кызматташууну тереңдетүүсү зарыл. Мунун маанилүү фактору болуп Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жол линиясынын курулушу жана аны Кыргызстандын эң маанилүү темир жол линиялары менен байланыштыруу саналат.

3. Өлкөдө инвестицияларды тартуу жана экономикалык ишмердүүлүктү жүргүзүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү максатында Кытай менен эки тараптуу ченемдик укуктук базаны андан ары өркүндөтүү зарылчылыгы Кыргыз Республикасынын кызыкчылыгында турат.

4. Коомчулуктун кеңири жеткиликтүүлүгү үчүн кызматташуунун негизги багыттары боюнча тиешелүү бөлүмдөрү бар Кыргыз Республикасы менен чет мамлекеттердин, анын ичинде КЭРдин ортосундагы мамилелерди жөнгө салуучу негизги укуктук актылар боюнча толук кандуу электрондук маалымат базасын түзүү сунушталсын.

Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү басылмаларда чагылдырылган:

1. Абулайти, А. Кытай Эл Республикасынын Кыргыз Республикасындагы кызыкчылыктары жана алардын 1992-2020-жылдардагы эволюциясы [Текст] / А. Абулайти // Известия Вузов Кыргызстан. - Бишкек, 2021. - № 2. - 175-180-б. (Журнал РИЦИ маалымат базасына киргизилген).

2. Абулайти, А. 2001-2013-жылдары Шанхай Кызматташтык Уюмунун алкагында Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын

ортосундагы көп тараптуу жана эки тараптуу мамилелердин өнүгүшү [Текст] / А.Абулайти // Илим, жаңы технологиялар жана инновациялар Кыргызстан. – Бишкек, 2021. №. 7. - С. 211-217. (Журнал РИЦИ маалымат базасына киргизилген).

3. Абулайти, А. «Бир алкак – бир жол» демилгесинин алкагында КЭР менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы дипломатиялык мамилелердин өнүгүү динамикасы (2013-2018) [Текст] / А. Абулайти // Эл аралык эксперименталдык билим берүү журналы. - Москва. - 2021. - № 3. - С. 6-12. (Журнал РИЦИ маалымат базасына киргизилген).

4. Абулайти, А. 1983-1994-жылдары Кытай Эл Республикасы менен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы соода-экономикалык мамилелерди өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрү: Кытайдан көз караш [Текст] / А. Абулайти // Бишкек мамлекеттик университетинин жарчысы. - Бишкек, 2021. - No 1 (55). - С. 31-36. (Журнал РИЦИ маалымат базасына киргизилген).

5. Абулайти, А. Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы дипломатиялык мамилелердин калыптанышындагы жана өнүгүүсүнүн алгачкы этабындагы советтик мурастар [Текст] / А.Абулайти // БМУнун жарчысы. - Бишкек, 2022. - No 1 (59). - С. 73-79. (Журнал РИЦИ маалымат базасына киргизилген).

6. Абулайти, А. «Бир алкак – бир жол» демилгесинин алкагында ШКУнун алкагында Кыргыз Республикасы менен Кытайдын ортосундагы мамилелердин өнүгүшү [Текст] / А.Абулайти // Социалдык-саясий илимдер. - Екатеринбург, 2022. - Т. 12. №: 2. - С. 79-87. (Журнал РИЦИ маалымат базасына киргизилген).

7. Абулайти, А., Мокеев, А.М. «Бир алкак – бир жол» демилгеси азыркы этапта Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы дипломатиялык мамилелердин идеологиялык негизи катары [Текст] / А.Абулайти, А.М. Мокеев // Кыргызстандын илими, жаңы технологиялары жана инновациялары. - Бишкек, 2022. №. 4. - С. 210-216. (Журнал РИЦИ маалымат базасына киргизилген).

Абулайти Алафате 07.00.02 – ата мекендик тарых адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн «Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы дипломатиялык мамилелердин тарыхы» деген темада диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: Кыргыз Республикасы, КЭР, дипломатиялык мамилелер, ШКУ, Бир алкак, бир жол.

Изилдөөнүн максаты - Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы дипломатиялык мамилелердин бүткүл өнүгүү тарыхында (1992-2021-ж.) ишке ашыруунун мазмунун, механизмдерин, формаларын жана өзгөчөлүктөрүн изилдөө.

Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын мамлекеттер аралык мамилелери саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп 1992-2021-жылдар аралыгында Кыргыз Республикасы менен КЭР ортосундагы дипломатиялык мамилелерди ишке ашыруунун мазмуну жана өзгөчөлүктөрү (формалары жана ыкмалары) саналат.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи.. Диссертациялык иш объективдүүлүк жана историзм принциптерине негизделген. Аны жазууда тарыхый ретроспективада мамлекеттер аралык мамилелерди талдоодо колдонулган жалпы илимий жана атайын илимий методдор колдонулган.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргызстандын тарых илиминде биринчи жолу 1992-жылдан 2021-жылга чейин алардын өнүгүүсүнүн бүткүл хронологиялык мезгилинде Кыргыз Республикасы менен КЭРдин дипломатиялык мамилелеринин тарыхына комплекстүү талдоо жүргүзүлдү; Кыргыз-кытай дипломатиялык мамилелеринин калыптанышынын жана эволюциясынын негизги этаптары аныкталып, алардын мазмунуна жана өзгөчөлүгүнө негизги таасирин тийгизген негизги факторлор менен тыгыз байланышта мүнөздөлөт.; КЭР менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы дипломатиялык мамилелерди талдоодо кытай тилиндеги материалдардын көп сандагы материалдары пайдаланылган, алардын олуттуу бөлүгү биринчи жолу орус тилине которулган, бул алардын бир катар өзгөчөлүктөрүн тактоого мүмкүндүк берген.

Колдонуу боюнча сунуштар. Кыргызстандагы жогорку билим берүү тармагында заманбап адистерди даярдоодогу окуу жайлардын ишмердүүлүгүнө баа берүүдө, илимий изилдөө иштерин жүргүзүүдө, билим берүү тармагы, адистерди даярдоо боюнча окуу китептерин жазууда колдонууга сунуш кылынат.

Колдонуу чөйрөсү. Диссертациянын материалдары «Кыргызстандын тарыхы» боюнча жалпылоочу илимий эмгектерди жазууда, жогорку окуу жайлардын билим берүүнүн сапатынын тарыхый өнүгүүсүндөгү анализдерди жүргүзүүдө курстарды уюштурууда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Абулайти Алафате на тему «История дипломатических отношений между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой» на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – отечественная история

Ключевые слова: Кыргызская Республика, КНР, дипломатические отношения, ШОС, «Один пояс – один путь».

Цель исследования – изучение содержания, механизмов, форм и особенностей реализации дипломатических отношений между Кыргызской Республикой и КНР на протяжении всей истории их развития (1992-2021 гг.).

Объектом исследования выступают межгосударственные взаимоотношения Кыргызской Республики и КНР.

Предмет исследования – содержание и особенности реализации (формы и методы) дипломатических отношений между Кыргызской Республикой и КНР в течение 1992-2021 гг.

Методологическая основа исследования. Диссертационная работа основана на принципах объективности и историзма. При ее написании были использованы общенаучные и специальные научные методы, которые применяются при анализе межгосударственных отношений в исторической ретроспективе.

Научная новизна исследования: Впервые в исторической науке Кыргызстана был проведен комплексный анализ истории дипломатических отношений Кыргызской Республики и КНР на всем хронологическом протяжении их развития с 1992 по 2021 гг.; Выделены и охарактеризованы основные этапы становления и эволюции кыргызско-китайских дипломатических отношений в тесной взаимосвязи с основными факторами, которые оказывали ключевое воздействие на их содержание и специфику.; При анализе дипломатических связей КНР и Кыргызской Республикой был использован большой объем материалов на китайском языке, значительная часть из которых переведена на русский язык впервые, что позволило уточнить ряд их особенностей.

Практические рекомендации. Рекомендуются использовать при оценке деятельности учебных заведений по подготовке современных специалистов в сфере высшего образования Кыргызстана, при проведении научно-исследовательских работ, при написании учебников и учебных пособий по отрасли образования и подготовки специалистов.

Область применения. Материалы диссертации могут быть использованы при написании обобщающих научных трудов по «Истории Кыргызстана», организации курсов по проведению анализов исторического развития качества образования в высших учебных заведениях.

SUMMARY

dissertation of Abulaiti Alafate on the topic "History of diplomatic relations between the Kyrgyz Republic and the People's Republic of China" for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.02 - domestic history

Key words: Kyrgyz Republic, PRC, diplomatic relations, SCO, One Belt, One Road.

The purpose of the study is to study the content, mechanisms, forms and features of the implementation of diplomatic relations between the Kyrgyz Republic and the PRC throughout the history of their development (1992-2021).

The object of the study is the interstate relations between the Kyrgyz Republic and the People's Republic of China.

The subject of the study is the content and features of the implementation (forms and methods) of diplomatic relations between the Kyrgyz Republic and the PRC during 1992-2021.

Methodological basis of the study. The dissertation work is based on the principles of objectivity and historicism. When writing it, general scientific and special scientific methods were used, which are used in the analysis of interstate relations in a historical retrospective.

The scientific novelty of the research is as follows: For the first time in the historical science of Kyrgyzstan, a comprehensive analysis of the history of diplomatic relations between the Kyrgyz Republic and the PRC was carried out throughout the chronological period of their development from 1992 to 2021. The main stages of the formation and evolution of the Kyrgyz-Chinese diplomatic relations are identified and characterized in close relationship with the main factors that had a key impact on their content and specifics. When analyzing diplomatic relations between the PRC and the Kyrgyz Republic, a large amount of materials in Chinese was used, a significant part of which was translated into Russian for the first time, which made it possible to clarify a number of their features.

Recommendations for using. It is recommended to use it when evaluating the activities of educational institutions for the training of modern specialists in the field of higher education in Kyrgyzstan, when conducting research work, when writing textbooks and manuals in the field of education and training.

The sphere of application. The dissertation materials can be used when writing generalizing scientific works on the "History of Kyrgyzstan", organizing courses for analyzing the historical development of the quality of education in higher educational institutions.